

Суспільно-політична історія України

УДК 913+ 94(477).02

Н. А. Печеніна

ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ В XI – XIII ст.

У статті розглянуто основні тенденції розвитку історичної географії України часів Київської Русі; увагу зосереджено на історичній політичній географії, розглядається формування державної території Київської землі в XI – XIII ст.

Ключові слова: історична географія, територія, кордони.

В статье автором рассмотрены основные тенденции развития исторической географии Киевской Руси; в центре внимания – историческая политическая география, процесс формирования государственной территории Киевской земли в XI – XIII вв.

Ключевые слова: историческая география, территория, границы.

The basic stages of forming of territory of Kyiv Rus from XI to XIII century are analysed in the article.

Key words: historical geography, territory, scopes.

Постановка проблеми. Історична географія як наукова дисципліна сформувалася як суміжна наука на стику історії і географії. У своєму розвитку вона тісно стикалася з етнографією, топонімією, з рядом інших наукових дисциплін. Складовою частиною історичної географії є історична політична географія, яка займається з'ясуванням меж держав, внутрішнього адміністративно-територіального поділу, визначенням територій і районів, що виділяються в історичному відношенні, встановленням місцезнаходження пунктів, пов'язаних з тими або іншими політичними подіями, локалізацією міст, фортець і інших оборонних споруд, встановленням маршрутів походів і місць битв.

Останніми роками активізувались дослідження фундаментальних проблем історії Давньоруської держави. Прагнення вчених зрозуміти сенс глибинних соціально-економічних, політичних і культурних явищ і процесів східнослов'янського суспільства IX – XIII ст. спричинились сьогодні до значної конкретизації відповідних розвідок. До найбільш актуальних подібних тем належить і проблема складання державної території Київської землі. Даною проблемою в 70-90-ті роки XX століття займалися М. Котляр, О. Моця, А. Насонов, В. Ричка, О. Толочко, П. Толочко та ін.

З 80-х років у відділі джерелознавства й допоміжних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України була створена група історичної географії та картографії, очолювана проф. Ф. Шевченком. Головною її метою було узагальнення результатів досліджень, що про-

водилися в секторі історичної географії та картографії за попередні роки та розробка комплексу навчальних карт з історії України. З 90-х років XX ст. при Інституті історії України НАН України працює відділ спеціальних історичних дисциплін, де питання історичної топографії досліджують П. Тронько, Я. Верменич; історичної економічної географії – Т. Балабушевич, М. Дмитрієнко; демографії, етнічної і соціальної історії – О. Попельницька, В. Шандра; адміністративно-територіальному поділу України – М. Дмитрієнко, О. Маркова, М. Крикун, Я. Верменич.

Складовою частиною історичної географії України є історична географія Київської Русі, тому ми вважаємо за необхідне акцентувати увагу саме на проблемі становлення та розвитку державної території Київської землі.

Мета даної статті – проаналізувати процес формування державної території Київської землі в XI – XIII ст.

Виклад основного матеріалу. Виникнення Київської Русі було визначальною подією в історії східних слов'ян. Починаючи з VII ст. відбувалася консолідація племен Середнього Подніпров'я та їх об'єднання у федерацію племен. На початку IX ст. Руська земля була вже стабільним державним об'єднанням, територія якого виходила за рамки Середнього Подніпров'я [1, с. 6].

За X – XI ст. в Київській Русі об'єднуються усі східнослов'янські і неслов'янські племена від Ладозького озера до Чорного моря і від Карпат до Середньої Волги. Під час князювання Володимира завершується процес формування території давньоруської держави. Визначилися її

кордони, які в основному збігалися з етнографічними межами розселення східних слов'ян. Вони проходили в районі верхів'я Оки і Волги на сході; Сули, Дону, Росі й Південного Бугу – на південному сході та півдні; Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану і Західної Двіни – на заході; Чудського озера, Фінської затоки, Ладозького та Онезького озер – на півночі. Найраніше територіальні об'єднання-землі почали складатися у Подніпров'ї (Київська і Чернігівська). В період XI – XII ст. завершується процес виділення окремих князівств, Київ перетворюється в стольне місто однієї з земель Русі і знаходиться приблизно в однакових умовах з такими містами, як Новгород, Владимир на Клязьмі, Галич, Чернігів. Відрізнявся Київ від них лише своїм історичним минулим, становищем церковного центру усіх давньоруських земель, а також місцем і роллю у боротьбі Русі з половцями. На відміну від більшості земель, Київська земля, що була давнім політичним і територіальним центром Київської Русі, не перетворилась у спадкову вотчину якоїсь із князівських ліній, а протягом XII – 1 пол. XIII ст. вважалася власністю великокнязівського київського стола [3, с. 5] і навіть загальнодинастичною спадщиною давньоруського князівського роду.

Тому не дивно, що протягом XII – 1 чверті XIII ст. Київська земля неодноразово привертала увагу давньоруських князів. Одні з них обмежувалися претензіями на якусь частину спільної родової спадщини, інші, які вели боротьбу за відновлення єдності руських земель, аж до 60-х років XII ст. пов'язували успіхи цієї боротьби з володінням старою столицею Русі. У цій принадливій силі Києва, безперечно, давалася взначки традиція – його колишнє політичне значення, а не те реальне місце, яке він посідав серед інших давньоруських центрів у XII ст. Міжособна боротьба за Київ, що її вели чернігівські, волинські, ростово-суздальські, смоленські та інші князі об'єктивно призводила до дальшого політичного послаблення Києва.

Поступово традиційне прагнення князів поєднати київський стіл переросло у свою протилежність. Сильні удільні володарі намагались очолити боротьбу за відновлення загально-руської єдності не шляхом захоплення київського столу, а шляхом утвердження в ролі об'єднавчого центру стольного міста свого князівства. Водночас вони уважно стежили за ситуацією, що складалася на півдні Русі, постійно добиваючись там долі власності. Розвиток різних форм співправління на київському столі призвів зрештою до того, що Київ і Київська земля стали об'єктом колективного сюзеренітету найсильніших князів Русі.

Формування території Київської землі в основному завершилося у 2 пол. XI ст., коли Руська земля розділилася на три частини між Києвом, Черніговом і Переяславом. До київського стола відійшли колишні Полянське Правобережжя, землі древлян, південно-західні райони розселення дреговичів, а також землі уличів у басейні Південного Бугу. В період феодальної роздробленості, коли території більшості давньоруських князівств стабілізувалися, межі Київської землі постійно зазнавали змін. Іноді до київських володінь приєднувалися землі інших князівств. Київські князі з династії чернігівських Ольговичів утримували за собою В'ятицьку землю і частково Прип'ятське Лівобережжя, а під час князювання в Києві представників роду Мономаха статут київських доменіальних володінь дістали Посейм'я і Туровська волость. Мав місце і зворотній процес, коли в результаті роздачі київських волостей молодшим князям, князям-ізгоям, а нерідко й сильним удільним, які постійно претендували на долю в родовій спадщині, володіння власне Києва значно скорочувалися.

Одночасно з формуванням основної території Київської землі визначались і її межі. На Лівобережжі, після виділення Чернігівщини в окреме князівство, за Києвом залишалася невелика смуга землі (завширшки в 10-15 км), що витягнулась від Десни до Корані [3, с. 7]. Серед київських володінь літопис називає тут Ольжичі, Лукаву, Морівійськ, Городець, Саків, Рудичі. Центром задніпровської київської волості був Саків. У 1101 р. у цьому місті, що знаходилось на південь від Києва, Святополк і Мономах уклали мир з половцями, а в 1142 і 1146 рр. воевода чи посадник Сакова Лазар Саковський брав активну участь у київських подіях.

Лутава і Морівійськ знаходилися на киево-чернігівському порубіжжі, недалеко від Десни. Тут відбувалися зустрічі і переговори київських князів з чернігівськими. Звідси 1154 р. Юрій Долгорукий направив грамоту Ізяславу Давидовичу в Київ з вимогою звільнити великокнязівський стіл [1, с. 260-261]. Згодом ці населені пункти перейшли до складу чернігівських володінь. Поблизу Києва розташовалося село Ольжичі. Саме сюди в 1142 р. великий князь Всеволод Ольгович, бажаючи порозумітись із братами, скликав їх на переговори. Через два роки тут зупинялися київські князі Ізяслав Мстиславович і В'ячеслав Володимирович, які поспішали на виручку обложеному Юрієм Долгоруким Чернігову. Аналогічну роль відігравав і Городець, також розташований, за літописом, недалеко від Києва. Напевно,

Городець був замською резиденцією київських князів і правив за місце князівських зустрічей.

На правому березі північні рубежі Київської землі проходили по вододілу Прип'яті, Березини і Німану [3, с. 9]. Ці землі, населені дреговичами, протягом майже всієї історії Русі перебували під впливом Києва. Головне місто дреговичів Туров, розташоване на правому березі Прип'яті, тривалий час відіграло помітну роль серед міст Київської землі; Туров, як правило, належав старшому, після великого київського, князю. 1142 р. у Турові сидів В'ячеслав, 1150 р. – син Юрія Долгорукого – Андрій, у розпорядження якого перейшли також Пінськ і Пересопниця. У 1154 р. великий князь Ростислав Мстиславович наділив Турово-Пінською землею Святослава Всеволодовича [1, с. 262-263]. У наступному році одне з визначних міст басейну Прип'яті Мозир Юрій Долгорукий віддав Святославу Ольговичу. У цьому районі літопис називає також Чичерськ, Брягин, Случеськ, Клечеськ, Чорторійськ, Дубровицю та інші міста, що знаходилися під владою київських князів.

Західні межі Київської землі вже у X – на початку XI ст. проходили по лінії річки Західний Буг [4, с. 105] й доходили до Горині, де розташовувалася Берестейська область. У Погоринні існували такі міста, як Пересопниця і Зарічеськ, Шумськ на р. Вілії, Тихомль на р. Горині, Чемерин на р. Олиці, що впадала в Горинь, Корчеськ на р. Корчині та деякі інші. Оскільки ці землі лежали ближче до Волині й Галичини, ніж до Києва, вони досить часто були «яблуком незгоди» між князями названих центрів. Проте перевага залишалася за Києвом; у погоринських містах, як правило, сиділи посадники великого князя. У 1152 р. Володимир Галицький, за умовами мирної угоди з Ізяславом Мстиславичем, зобов'язувався не претендувати на «города русские», тобто київські [1, с. 254].

Південно-західні рубежі Київської землі проходили по лінії верхньої течії Південного Бугу й Случі. Літопис у числі київських називає тут такі міста, як Бужськ, Котельниця, Межибожжя [4, с. 111]. Побузькими містами, як своєю вотчиною, розпоряджались, головним чином, київські князі. Так, 1146 р. Ізяслав Мстиславович, позбавивши Святослава Всеволодовича м. Володимира, віддав йому натомість «Бужський и Межибожье и пять городов» [1, с. 203-204]. У 1148 р. «Божський, Межибожие, Котельницю и ина два города» Ізяслав віддав сину Юрія Долгорукого Ростиславу. Отже, Побужжя, на яке постійно претендував Галич, служило своєрідним бар'єром, що захищав Київ з південного заходу. Між верхньою течією Південного Бугу, Тетерева і Случі, знаходилися болоховські міста Деревич,

Губин, Кудін, Кобуд, Дядьков та інші, які належали київським князям, а в другій чверті XIII ст. виділилися в окремий князівський наділ.

Південні рубежі Київської землі, які водночас були і південним кордоном давньоруської держави, зазнавали постійних нападів кочових народів. Наприкінці XI ст. Пороська оборонна лінія, створена за Ярослава Мудрого, була прорвана новим сильним ворогом Русі – половцями, але вже на початку XII ст. спільними зусиллями руських князівств вона була відновлена. У 2 пол. XII ст. кордони Київської землі відсунулися значно південніше Росі і, напевно, доходили до Тясмину.

Боротьба Русі із кочовими народами Степу, що тривала століттями, покликана до життя складну систему оборонних рубежів на півдні Київської землі. В першому десятилітті XII ст. відновлено Посольську і Пороську оборонні лінії [4, с. 91]. У другій пол. XI – на початку XII ст. була зведена Дніпровська оборонна лінія, яка мала захищати водний торговельний шлях і південні підступи до Києва. Вона проходила від гирла Стугни і до Росі. Через придніпровські міста здійснювався зв'язок Києва з південним кордоном Русі. Літопис називає тут такі населені пункти, як Треполь, Новгород-Святополч, Іван, Чучин, Заруб, Канів на Дніпрі, Корсунь, Торчеськ, Юр'єв на Росі. Більшість з цих пунктів являла собою не тільки фортеці, а й господарські та адміністративні центри окремих феодалських володінь. Будувалися вони за певним планом і мали цілий ряд спільних конструктивних рис. Систему воєнно-феодалських замків у південно-русько-му пограниччі доповнювали потужні земляні вали, які проходили у межиріччі Росі й Роставиці, а також вздовж лівого берега Стугни і далі у південно-західному напрямку за Ірпінь і Здвиж.

Київська земля у XI – XIII ст. була однією з розвинутих і густонаселених областей Русі. Загальна кількість її міст, згадуваних у писемних джерелах, досягала 79. Різні типи населених пунктів розподілялися на території Київської землі нерівномірно. Як правило, великі міські центри знаходилися у лісостеповій смузі на підступах до Києва. Вздовж південних рубежів стояли міста-фортеці, сторожові застави, що охороняли державний кордон Русі. У Прип'ятському Поліссі було менше міст, ніж в інших районах Київської землі, але й тут існували великі міста. У зв'язку з поглибленням процесів феодалізації і дальшим зростанням продуктивних сил на Русі, на Київській землі з'явилася велика кількість нових населених пунктів – міст, феодалських замків, фортець, неукріплених сільських поселень.

Центром Київської землі залишався Київ. Місто в XII – XIII ст. займало велику площу (приблизно 360-380 гектарів), його населення становило близько 50 тис. чоловік [4, с. 175]. Київ був одним з найбільших міст не тільки Русі, а й усієї середньовічної Європи. Протягом XII – I пол. XIII ст. у Києві зводиться близько 20 кам'яних будівель культового, цивільного й фортифікаційного характеру, що становило майже половину споруд, збудованих за всю його домонгольську історію. У XII – XIII ст. економічний розвиток міст визначався переважно процесами природно-географічного поділу праці. На цей час у Києві досить високого рівня досягло склоробство, керамічне і ювелірне виробництва [4, с. 176].

Зростання і розвиток Києва в указаний період тісно пов'язані зі збільшенням у ньому кількості феодалських дворів. Літопис протягом XI – XIII ст. згадує понад 20 боярських і воєводських династичних родів, які відігравали важливу роль у житті не тільки Києва, а й усієї Русі. Родоначальник знаменитого боярського роду Вишата [1, с. 93] брав участь у поході руських дружин на Царград 1043 р., а його син Ян був відомим київським тисяцьким. Визначними діячами кінця XI – початку XII ст. стали київські бояри Чуріни. Старший із них – Чудін Нікула був посадником у Вишгороді, його брат Туки – воєводою в Ізяслава і Всеволода Ярославичів, а син Чудін Іван брав участь у відомій нараді, скликаній Мономахом у Берестові. Помітне місце у житті Києва початку XII ст. посідав боярський рід Ратібора [1, с. 125], родоначальник якого 1079 р. був посадником Всеволода у Тмутаракані а потім став радником Мономаха.

Великі міста, як правило мали по кілька монастирів, значну кількість храмів з численним кліром. У Києві в X – XIII ст. було 10 монастирів, серед них найбільший на Русі – Києво-Печерський [4, с. 178].

Важливу роль у житті Київської землі відігравали міста Вишгород, Білгород, Василів, а також фортеці, що входили до системи оборонного кільця навколо Києва. Густою мережею міст були вкриті північно-західні та західні райони Київської землі.

Таким чином, Київська земля в XI – XIII ст. залишалась важливим чинником політичного життя давньоруського суспільства. Високим був

її внесок в історію середньовічних Європи та Азії. Київська земля була однією з розвинутих і густонаселених областей Русі, її економіка – землеробство і скотарство, ремесла і промисли, внутрішня й міжнародна торгівля – досягла високого рівня. Вишукані прикраси київських ювелірів не мали рівних у всій Європі, а мед і віск, хутра й шкіра, численні ремісничі вироби вивозилися з Русі до різних країн світу. Надзвичайно високим рівнем відзначалася матеріальна й духовна культура давніх русичів. Вони будували розкішні палаци й величні собори, укріплювали свої міста велетенськими земляними валами й високими дубовими стінами з баштами, зводили дерев'яні будинки, винахідливо прикрашені різьб'яним мереживом. Люди Київської Русі складали билини й історичні пісні, казки й легенди, літописні ізводи. Значного розквіту досягли живопис (фрески, книжкова мініатюра), скульптура, художня обробка металів, дерева, кістки, шкіри тощо.

Процес політичної роздробленості XI – XIII ст. був природним наслідком розвитку феодалського ладу. Цей період – закономірний етап у розвитку суспільства, адже роздрібненість – не особливість Київської Русі, а загальноєвропейська тенденція. Саме у цей час відбулося остаточне формування феодалської системи. Роздрібнення структури політичної влади було цілком логічним і природним наслідком феодалських відносин: роздрібненій формі земельної власності відповідає роздрібнена форма держави, роздрібнена структура влади. Проте втрата державної єдності й князівські міжусобиці підірвали могутність Київської Русі, чим і скористалися зовнішні вороги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Літопис руський за Іпатіївським списком / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
2. Грушевський М. Історія України-Русі: В 10 т., 12 кн. / М. Грушевський [Редкол.: П.С. Сохань та ін.] – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 2. – 592 с.
3. Толочко П.П. Киевская земля / П.П. Толочко // Древнерусские княжества X – XII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 5-56.
4. Толочко П. Київська Русь / П. Толочко. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.